

ՀՈՒՅՆ ՊԱՏՄԱԳԻՐ ՊՈԼԻԲԻՈՍԸ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ
ՔՆՆԱԿԱՆ ԵՎ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՄՈՏԵՅՈՒՄՆԵՐԻ ՄԿԶԲՆԱՎՈՐՈՂ
(Պատմության մեթոդաբանության հարցեր)

Արարատ Մ. Հակոբյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Պատմագիտության անբաժանելի մասն է կազմում պատմության տեսության ու մեթոդաբանության հարցերին տիրապետումը, առանց որոնց պատմաբանը չի կարող տալ անցյալի գիտականորեն հիմնավոր և ճշմարիտ պատմությունը: Պատմության տեսության ու մեթոդաբանության հարցերի ուսումնասիրության ու լուսաբանման գործընթացն սկսվել է անտիկ շրջանում՝ Հին Հունաստանում և Հին Հռոմում: Այդ երկրների գիտության և մշակույթի մեծերն իրենց մտավոր կառույցով, նորարարական գաղափարներով, պատկերացումներով ու հոգևոր բարձրարժեք հուշարձաններով դրեցին Արևմուտքի արդի քաղաքակրթական արժեքային համակարգի հիմքերը: Այդ համատեքստում պատմագրության գիտական մեթոդի ու մեթոդաբանության որոնումները հետագայում զարգացում ստացան Եվրոպայում, իսկ ժամանակային առումով իրենց վերջնական գիտական ձևակերպումը ստացան 19-րդ դարում: Մեթոդներ և նյութեր. Աշխատանքում կիրառվել են պատմահամեմատական, ինչպես նաև սկզբնաղբյուրների համադրության և վերլուծության մեթոդները: Վերլուծություն. Աշխատանքում վերլուծվել է Պոլիբիոսի կողմից պատմության շարադրման, երևութների ու եղելությունների, պատերազմների ու ճակատամարտերի պատճառակցական կապի, բնության և պատմական երևույթների փոխմիասնության ու կապի դրսևորումները: Արդյունքներ. Ուսումնասիրության մեջ հստակեցվել է Պոլիբիոսի դերը Պլատոնի և Արիստոտելի փիլիսոփայական գաղափարները պետականությունների և դրանց կառավարման ձևերի վերաբերյալ զարգացնելու գործում: Վերլուծվել են Պոլիբիոսի գաղափարները երկրների ու ժողովուրդների պետական, քաղաքական և իրավական կառավարման վերաբերյալ: Ամփոփվել են Պո-

լիբիոսի հայացքներն ու մոտեցումները պատմության տեսության և մեթոդաբանության վերաբերյալ, դրանց օգտակարությունը և գործադրելիությունը «Հայոց պատմության» ամենատարբեր հիմնախնդիրների լուսաբանման համար:

Բանալի բառեր՝ *համընդհանուր պատմություն, մեթոդ, Հռոմ, պատերազմ, պետություն, խառը կառավարում, դեմոկրատիա, օրենք:*

Ինչպես հղել՝ Հակոբյան Ա. Հույն պատմագիր Պոլիբիոսը պատմագիտության մեջ քննական և վերլուծական մոտեցումների սկզբնավորող, // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2025: Հ. 1 (28): 5-22 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2025.28.1-5

THE GREEK HISTORIAN POLYBIUS AS THE ORIGINATOR OF CRITICAL AND ANALYTICAL APPROACHES IN HISTORIOGRAPHY (issues in the Methodology of History)

Ararat M. Hakobyan

Institute of History of the National Academy of Sciences, Yerevan, RA

Abstract

Introduction: The mastery of issues in historical theory and methodology forms an integral part of historiography, without which a historian cannot provide a scientifically substantiated and accurate account of the past. The process of studying and illuminating questions of historical theory and methodology began in antiquity—in Ancient Greece and Ancient Rome. The intellectual giants of science and culture from these countries, through their mental constructs, innovative ideas, perceptions, and spiritually valuable monuments, laid the foundations for the Western modern civilizational value system. In this context, the search for scientific methods and methodologies in historiography was subsequently developed in Europe, reaching their final scientific formulation in the 19th century. **Methods and Materials:** The work uses historical-comparative methods, as well as the methods of combining and analyzing primary sources. **Analysis:** The work analyzes Polybius's narrative of history, the causal connection of phenomena and events, wars and battles, the unity and connection of nature and historical phenomena. **Results:** The study clarifies the role of Polybius in developing the philosophical ideas of Plato and Aristotle about statehood and their forms of government. Polybius' ideas about the state, political and legal governance of countries and peoples are analyzed. Polybius' views and approaches to the theory and methodology of history, their usefulness and applicability for illuminating various issues of "Armenian History" are summarized.

Key words: *Universal history, method, Rome, war, state, mixed government, democracy, law.*

Citation: Hakobyan A. *The Greek Historian Polybius as the Originator of Critical and Analytical Approaches in Historiography (issues in the Methodology of History)*// "Scientific works" of SCAS NAS RA. Gyumri, 2025: V. 1 (28).5-22 pp. DOI: 10.52971/18294316-2025.28.1-5

ՆԱԽԱԲԱՆ. Պատմագիտության սկզբնավորողներն են հույն պատմիչ-պատմագիրներ Հերոդոտոսը, Քսենոֆոնը, Թուկիդիդեսը, Պոլիբիոսը, Պլուտարքոսը և ուրիշներ: Բայց դրանց շարքում առանձնանում է պատմահամեմատական ու քննական-վեր-

լուծական մեթոդների սկզբնավորող, հույն ականավոր պատմիչ-պատմագիր **Պոլիբիոսը** (մոտ 200-118 թթ. Ք. ա.), որի պատմագիտական հայացքների և մեթոդաբանական մոտեցումների վերհանմանն էլ նվիրված է սույն հրապարակումը: Հատկանշական է, որ ռուս պատմաբան Վլ. Դյակովը Թուկիդիդեսին ներկայացնում է՝ իբրև անտիկ պատմական մտքի գագաթ, իսկ Պոլիբիոսին՝ որպես «Համաշխարհային պատմության» հասկացության առաջին ձևակերպողի ու կիրարկողի [17, c.18]: Նկատի առնելով, որ մեր հետազոտության կենտրոնական դեմքը հանդիսացող պատմագիր Պոլիբիոսն իր աշխարհայացքը ձևավորելիս մեծապես ազդվել է Պլատոնի և Արիստոտելի փիլիսոփայական հայացքներից, ուստի սույն հրապարակման մեջ աշխատել ենք առավել ուշադրություն դարձնել խնդրի պատմափիլիսոփայական կողմին:

Պոլիբիոսի պատմագիտական հայացքները և մեթոդական մոտեցումները

Հիրավի, պատմության հանդեպ քննական, նաև վերլուծական մոտեցումների տեսանկյունից՝ որպես Թուկիդիդեսի գաղափարները մի շարք գծերով շարունակող ու զարգացնող կարելի է համարել հույն ճանաչված պատմիչ-պատմագիր Պոլիբիոսին, որը հատկապես հայտնի է 40 գրքերից (լրիվ պահպանվել է 5 գիրք, մյուսները հասել են հատվածաբար) կազմված իր «Համընդհանուր պատմություն» եռահատոր արժեքավոր աշխատությամբ, որում, պատմական նյութի հանգամանալի շարադրանքի հետ միասին, տվել է նաև նրա մշակման մոտեցումների ու մեթոդի իր հարացույցը (կոնցեպտը) [22]:

Ամենից առաջ՝ Պոլիբիոսն իր աշխատության ներածականում ընթերցողին կողմնորոշում է դեպի պատմության իմացության անհրաժեշտությունն ու օգտակարությունը: «Անցյալի իմացությունը,- գրում էր Պոլիբիոսը,- կարող է մյուս գիտելիքներից առավել ծառայել մարդկանց օգտին», և որ «պատմությունից քաղված դասերը հաստատապես կնպաստեն լուսավորությանը, ինչը և կնախապատրաստի մարդկանց հասարակական գործերի տիրապետմանը (իմացությանը)» [22, հ. 1, էջ 12]: Նա պատմություն գրելու իր մղումը պայմանավորում էր Հռոմի կողմից աշխարհը նվաճելու և դրա հետ կապված՝ գրավյալ տարբեր պետությունների վիճակին ծանոթանալու հանգամանքով: Բացի այդ, պատմություն գրելը նա կարևորում էր նաև նրանով, որ «ես եղել եմ ոչ միայն իրադարձությունների մեծ մասի ակննատեսը, այլև մասնակցել ու անգամ ուղղություն եմ տվել դրանց» [22, հ. 1, էջ 247]:

Պոլիբիոսն ակնարկում է, որ ինքը որքան հիշում է՝ մինչ այդ ոչ մեկը ձեռնամուխ չի եղել գրել «Համընդհանուր պատմություն»: Նա նաև նշում է, որ եղել են պատմագիրներ, ովքեր նկարագրել են միայն առանձին պատերազմներ կամ իրադարձություններ, ուստիև ինքը անհրաժեշտ է համարել լրացնել այդ բացը: Իսկ իր խնդիրը եղել է ճշմարտության վերհանումը: Ըստ նրա՝ պատմության մաս-մաս (հատվածաբար) ներկայացնելը բավարար չէ ամբողջը ճիշտ հասկանալու և ներկայացնելու համար [22, հ. 1, էջեր 15-16]: «Դրան կարելի է հասնել,- հավելում էր նա,- բոլոր մասերի համադրման միջոցով, թե որոնք են իրար նման, որոնք՝ տարբեր: Եվ միայն այդ դեպքում է հնարավոր իմանալ ամբողջը և դրանով իսկ յուրացնել պատմության դասերն ու բավականություն ստանալ դրանցից» [22, հ. 1, էջ 16]:

Պոլիբիոսն իր աշխատությունը «Համընդհանուր պատմություն» է անվանել նաև նրա համար, որ, իր իսկ հավաստմամբ, ներկայացնելով հռոմեական տերությունն իր նվաճումներով, դրա տակ հասկացել է գրեթե ամբողջ աշխարհը: Եվ սա կարելի է համարել համաշխարհային պատմության համակարգված շարադրման առաջին հաջողված փորձը: Թող զարմանալի չթվա, որ Պոլիբիոսը Ալ. Մակեդոնացու տիրապետությունը Հռոմի համեմատ սահմանափակ էր համարում՝ փաստարկելով, որ Ալեքսանդրը չէր հնազանդեցրել Սիցիլիան, Սարդինիան և Լիբիան, էլ չենք ասում Արևմտյան Եվրոպայի առավել ռազմատենչ ժողովուրդների մասին [22, հ. 1, էջ 13]: Նա հարց է տալիս՝ «Այդ ինչպե՞ս և ո՞ր հասարակական հիմնարկությունների պայմաններում գրեթե հայտնի ողջ աշխարհը մի հիսուն տարվա ընթացքում հայտնվեց հռոմեացիների մենիշխանության ներքո» [22, հ. 1, էջ 13]. Հետագայում կտեսնենք, որ այդ հաջողությունը նա բացատրում է Հռոմի պետական կառուցվածքի առավելություններով:

Պոլիբիոսը, Թուկիդիդեսի նման, իր աշխատությունը պատրաստելիս քննադատաբար է մոտեցել օգտագործված աղբյուրներին և միշտ չէ վստահել «ականջներին»: «Բնությունից մենք օժտված ենք երկու օրգաններով,- գրում էր Պոլիբիոսը,- այն է՝ *լսողությամբ* և *տեսողությամբ*, որոնց օգնությամբ ամեն ինչ տեսնվում (ընկալվում) ու ճանաչվում է: Ինչպես սովորեցնում է Հերակլիտը¹, տեսողությունը առավել ճշմարիտ է լսողությունից, քանզի աչքերն ավելի ստույգ վկաներ են, քան ականջները» [22, հ. 2, շ. 396]: Բերված խոսույթն առաջին հերթին վերաբերում է վստահություն ներշնչող արժանավոր պատմագրին ու պատմաբանին՝ առ այն, որ պատմություն գրողը պետք է ավելի հավատ ընծայի իր աչքերին, քան ականջներին, այսինքն՝ նրա ներկայացրած պատմությունը պետք է *արժանահավատ* լինի և ընթերցողի մոտ *վստահություն* ներշնչի:

Հին աշխարհի պատմիչներին բնորոշ օրինակով՝ Պոլիբիոսը ևս մեծ նշանակություն էր տալիս պատմության մեջ *անհատների* դերին, ինչպիսին էին, օրինակ, իր ժամանակից գորավարներ Պուբլիոս Կոռնելիոս Սցիպիոն Աֆրիկացի Ավագը (235-183 թթ. մ. թ. ա.) և Հաննիբալը (247-183 թթ. մ. թ. ա.): Խոսք բացելով Հաննիբալի բնավորության մասին՝ Պոլիբիոսը նշում է, որ շատերը նրան բնորոշում են չափազանց դաժան, մյուսները՝ շահամոլ: Բիարկե, իր համար դժվար համարելով պետական գործչի կամ գորավարի վերաբերյալ ճշմարիտ ու համոզիչ դատողություններ անելը, այնուամենայնիվ, ավելի հավանական է համարում, որ մարդու բնավորությունը ավելի ակնհայտ է դառնում *արտակարգ իրավիճակներում* [22, հ. 2, էջ 198]: Պունիկյան Երկրորդ պատերազմի (218-201 թթ. մ. թ. ա.) շրջանում, (մի պատերազմ, որը պատմությանը հայտնի այդ երեք պատերազմներից կարելի է համարել վճռականը, (ի դեպ, Պոլիբիոսն այն անվանել է նաև *Հաննիբալյան*)), երբ Հաննիբալն Ալպերից ներխուժել էր Իտալիա, առանձին ճակատամարտերում հաղթանակներ տարել և սպառնում էր գրավել Հռոմը, հռոմեացիները դիկտատոր են ընտրում Քվինթոս Ֆաբիոս Մաքսիմուսին (Մեծագործին): Պոլիբիոսի բնորոշմամբ՝ նա բնությունից օժտված հանճարեղ խելքի տեր մարդ էր [22, հ. 1, էջ 388]: Առհասարակ, Պոլիբիոսը չի թերագնահատել անհատի դերը պատմության մեջ:

¹ Խոսքը հույն մեծ փիլիսոփա Հերակլիտի (մոտ 535 - մոտ 470 թթ. մ. թ. ա.) մասին է:

Պոլիբիոսի կարծիքով՝ պատմությունը ծառայում է նաև *գործնական* նպատակների համար, և դրանից ստացված փորձը կարող է նպաստել ապագայի կանխատեսմանը: Ռուս պատմաբաններ Ն. Մաշկինի և Վ. Ավդինի կարծիքով՝ Պոլիբիոսը դրանով սկիզբ է դրել *«պրագմատիկ պատմություն»* հասկացությանը[9, էջ 39]: Այն հետագայում՝ XVIII-XX դարերում, զարգացում ապրեց Գ. Հեգելի, Թ. Մումզենի, Ֆ. Բրոդելի և եվրոպական մի շարք այլ մտածողների կողմից: Օրինակ՝ Հեգելի մոտ *«պրագմատիկ պատմության»* գործնական ձևակերպում կարելի է համարել նրա հանրահայտ բանաձևումը՝ *«Ամեն բանական իրական է, և ամեն իրական՝ բանական»*[16, c. 89]: Պատմագիտության պրագմատիկ մոտեցումը ենթադրում է նաև սոցիալական և քաղաքական կոմպոնենտների (բաղադրիչների) միակցություն:

Պոլիբիոսը դատողություններ է անում պատմական իրադարձությունների ու դրվագների օրգանական կապի, նույնիսկ՝ օրինաչափությունների մասին: Ըստ այս երկու հեղինակների հայեցակարգային մոտեցումների՝ քանի որ մարդկային բնությունը (եությունը) անփոփոխ է, ուստի այդ կայունության հետևանքով պատմական երևույթներն ու իրադարձությունները, *«պայմանավորված մարդկային բնությամբ, ի գործ են ապագայում կրկնվելու»* [24, c. 14 և 15, c. 632]: Բայց, հիշելով *Թալես Միլեթացուն* (VI դար մ. թ. ա.) կամ նրա աշակերտ *Հերակլիտին* վերագրվող իմաստնական օրենք դարձած խոսույթը՝ *«նույն գետը երկու անգամ չես մտնի»* [25], բացառվում է դրանց *նույնությամբ* կրկնվելը:

Պատմական էքսկուրս կատարելով անցյալին՝ հարկ է արձանագրել, որ պատմության հետազոտման *մեթոդաբանությունն* ի հայտ է եկել այն ժամանակ, երբ մարդկանց մոտ, իբրև հեռու և մոտիկ անցյալի հիշողություն, բնական անհրաժեշտություն է առաջացել փորձել *համակարգված շարադրել*, իմաստավորել պատմությունը, որտեղից էլ, կարելի է ասել, ձևավորվել է պատմությունը՝ իբրև *գիտություն*: Ինքնին հասկանալի է, որ բուն պատմությունն իր իրադարձություններով, գործընթացներով, դրվագներով, դեպքերով ու դեմքերով, ժամանակագրական առումով ավելի հին է, քան պատմագրությունը, ուրեմն նաև՝ դրա ուսումնասիրման գործիք հանդիսացող պատմության մեթոդաբանությունը:

Պոլիբիոսն իր աշխատության մեջ հաճախ անդրադառնում է պատմության շարադրման յուրահատուկ կողմերին ու գծերին: Ասենք, ի տարբերություն Հերոդոտոսի, Արիստոտելի և մյուսների, ովքեր *պոեզիան* դասում էին պատմությունից բարձր, քանի որ պոեզիայում ավելի շատ է խոսվում ընդհանուրից, իսկ պատմությունում՝ եզակիներից, նա պատմությունը հակադրում էր պոեզիայի ժանրերին, օրինակ՝ ողբերգությանը և տալիս հետևյալ մեկնաբանությունը. *«Պատմաբանի խնդիրը նրանում չէ, - գրում էր Պոլիբիոսը, - որպեսզի պատմելով հրաշագործ բաների մասին՝ ընթերցողին ներշնչի սարսափ, և ոչ էլ նրանում, որպեսզի նկարագրելով ճշմարտանման պատմություններ՝ նկարագրվող իրադարձություններում նշել բոլոր երկրորդական (կողմնակի) հանգամանքները, ինչպես որ վարվում են ողբերգություն գրողները, այլ նրանում, որ ստույգ հաղորդել միայն այն, որ իրականում ասվել կամ արվել է, որքան էլ այն անսովոր լինի: Պատմության և ողբերգության նպատակները նույնը չեն, ընդհակառակը՝ հակադիր են: Մի դեպքում պահանջվում է*

լսողներից ճշմարտանման ելույթներով տվյալ պահին ունկնդիրների մոտ առաջ բերել զարմանք և հիացմունք, մինչդեռ պատմությունից պահանջվում է հետաքրքրասեր մարդկանց տալ ճշմարիտ գրությունների և խոսքերի լիակատար (հուսալի) դասեր ու խրատներ (պատգամներ): Այն պարագայում, երբ ողբերգություն գրողների համար գլխավորը ճշմարտանման խոսույթներով հանդիսատեսին մոլորեցնելն է, ապա պատմաբաններինը՝ գլխավորը հետաքրքրասեր ընթերցողին օգուտ բերել՝ ճշմարիտ պատմության շարադրմամբ» [22, հ. 2, էջ 198]:

Ի տարբերություն հռետորաբանների՝ Պոլիբիոսը պատմագրության միակ չափանիշը համարում էր *ճշմարտությունը*: Պատմիչ-պատմաբանների կողմից իրենց շարադրած պատմության ճշմարտացիության արժեքը որոշելու համար Պոլիբիոսը մեջ է բերել մեր ժամանակներում հանրահայտ դարձած խոսույթը, որ «Մեկ կաթիլով կարելի է իմանալ վիթխարի տակառի ամբողջ պարունակության մասին» (ռուս. По одной капле можно узнать все содержимое огромнейшей бочки [22, հ. 2, էջ 381]). Եվ, ըստ նրա, նույն կերպ պետք է վարվի պատմաբանը: Եթե որևէ հեղինակի երկում հայտնաբերվում է մեկ-երկու անճշտություն, առավել ևս, եթե անճշտությունը թույլ է տրվել դիտավորյալ, ապա ակնհայտ է դառնում, որ այլևս չի կարելի հենվել նման հեղինակի և ոչ մի խոսքին» [22, հ. 2, էջ 382]:

Պոլիբիոսի պատկերմամբ՝ պատմության արժանիքը մեծապես կախված է այն գրող պատմաբանի հատկություններից, ունակություններից, պատրաստվածությունից և այլն: Պատմաբանի նպատակը պիտի լինի ոչ թե փաստերի պարզ շարադրումը, այլ տեղի ունեցած երևույթների՝ եղելությունների, դեպքերի ու իրադարձությունների իրական ու խորքային *պատճառների բացահայտումը*: «Պատմության իսկական խնդիրը առաջին հերթին կայանում է նրանում, - գրում է հեղինակը, - որպեսզի իմանաս իրականում հնչեցրած խոսքը, ինչպիսին էլ որ դա լինի, այնուհետև փնտրես այն պատճառները, որոնցով տվյալ ձեռնարկը կամ խոսքը լուծվել է հաջողությամբ կամ անհաջողությամբ» [22, հ. 2, էջ 382]: Պոլիբիոսի ընդգծմամբ՝ պատմության ընթերցումն օգտակար է դառնում այն ժամանակ, երբ շարադրանքում բացահայտվում ու պարզաբանվում է իրադարձության պատճառը: «Ով լռության է մատնում իրադարձության վերաբերյալ հնչեցված խոսքի պատճառը, իսկ դրա փոխարեն տալիս է մտացածին դպրոցականի վարժանքներ ու երկար ճամարտակություններ, դրանով նա վերացնում է պատմության բուն գոյությունը» [22, հ. 2, էջեր 382-383]: Նա ենթադրում էր, որ պատմական իրադարձության պատճառը փնտրելը, գտնելը ավելի դժվար է, քան գրական կամ հրապարակային ելույթի համար խոսք պատրաստելը: Բացի այդ, նրա դիտարկմամբ՝ շատ քչերն են կարճ ելույթ ունենում, ընդհակառակը՝ հանդիպում են ընդարձակ ու աննպատակ ելույթներ (ճառեր)[22, հ. 2, էջ 389]: Եվ այդ իմաստով նա կշտամբում էր շատախոս հռետոր-ճարտասաններին: Այդպիսիք, ի դեպ, մեր ժամանակներում ևս քիչ չեն:

Պոլիբիոսը նմանություն ու ընդհանրություն է տեսնում *պատմություն գրողի* և *բուժող բժշկի* միջև: Պատմության հոլովությունում պատմագրի գլխավոր նպատակը պիտի համարվի ուղղակի և անուղղակի ճանապարհով ձեռք բերված փաստերի ու փաստաթղթերի քննությամբ ու վերլուծությամբ անցյալի իրական պատմության, ճշմարտու-

թյան բացահայտումը, համեմատական առումով, ինչպիսին առողջապահության ոլորտում *բժշկինը*¹ հիվանդի աշխտորոշման ու բուժման գործողության, կամ էլ նույնիսկ իրավագիտության ու իրավունքի ոլորտում՝ *դատավորինը*, դատավարության ու դատավճռի կայացման գործում: Ընդ որում՝ պատմություն գրելը և մարդ բժշկելը, ըստ Թուկիդիդեսի, բաժանվում են երեք տեսակի՝ իրենց համապատասխան նախանշաններով: Եթե բժշկության պարագայում առկա են ա) գրքային՝ նկատի է ունեցել Ալեքսանդրիա քաղաքի գրականությունը, բ) դիետիկ (սննդային) և գ) դեղագործական ու վիրահատական փուլեր, ապա քաղաքական պատմությամբ զբաղվողը պիտի ա) ծանոթանա հետազոտվող թեմային վերաբերող պատմական երկերին, դրանցից դուրս բերի անհրաժեշտ բովանդակությամբ ու քանակությամբ նյութեր, բ) ծանոթանա երկրների քաղաքներին, գետերին, նավահանգիստներին, առհասարակ ցամաքային ու ծովային տեսարժան վայրերին և գ) ուսումնասիրի պետական (քաղաքական) իրադարձություններն ու կյանքը [22, հ. 2, էջեր 383-384]:

Պոլիբիոսը զանազանել է պատմական երևույթների ու գործընթացների երեք տարրեր՝ երևույթի, եղելության, իրադարձության կամ հանգամանքի ա) *պատճառը*, բ) *առիթը* և գ) *սկիզբը* [22, հ. 1, էջեր 248-251, և հ. 2, էջեր 382-383]: Եվ այդ երեքից, նրա պատկերմամբ, իրավացիորեն առաջնայինը համարվում է պատճառը, որը կարող է պայմանավորված լինել օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հանգամանքներով: Այստեղ նա նույնիսկ տարբերակել է *օբյեկտիվ* և *սուբյեկտիվ* գործոնների դերը [22, հ. 1, էջեր 248-251 և հ. 2, էջեր 382-383]: Հարկ է նկատել, որ այս հանգամանքը կարևորվում է անգամ մեր ժամանակներում: Բանն այն է, որ պատմություն ընթերցող հանրությունը, նույնիսկ սկսնակ պատմաբանները երբեմն դժվարանում են իրարից հստակ զանազանել պատմական այս կամ այն իրադարձության պատճառն ու առիթը: Այսպես, մեր ժամանակներում հաճախ կարելի է հանդիպել առանձին մարդկանց, որոնք գործրինակ, Առաջին աշխարհամարտի պատճառը փորձում են կապել Ավստրո-Հունգարիայի թագաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանտի ահաբեկչական սպանության հետ՝ տվյալ դեպքում առիթը շփոթելով բուն պատճառների հետ և այլն:

Պատերազմի պատճառի, առիթի և սկսման հարցը քննելիս, օրինակ, Պոլիբիոսը, Ալ. Մակեդոնացու մեծ արշավանքի հետ կապված, քննադատում է այն հեղինակներին, ովքեր պատճառ էին համարում Ալեքսանդրի գորքերի ափհանումը Փոքր Ասիա [22, հ. 1, էջ 250]: Սակայն իրականում պատերազմի պատճառները պիտի փնտրել հույն-պարսկական նախորդ պատերազմներում՝ իբրև փոխվրեժ, Հունաստանի կրած վնասների ու մարդկային կորուստների, Աթենքի հրդեհման և այլնի, իսկ միգուցե՝ Ալեքսանդր Մեծի համաշխարհային գերիշխանության հավակնությունների մեջ: Մեծ պատերազմին նախապատրաստվելը, զինվելը սկսվել էր դեռ Ալեքսանդրի հոր՝ Մակեդոնիայի թագավոր Ֆիլիպ II-ի ժամանակ: Մեջբերենք Պոլիբիոսից. «Կան մարդիկ, որոնք չեն զանազանում, թե որն է սկիզբը, ինչով է այն տարբերվում պատճառից ու առիթից» [22, հ. 1, էջ 249]: Պոլիբիոսի մտահանգմամբ՝ Ալեքսանդրի Ասիա մայր ցամաք ափհանումը ոչ թե պատերազմի պատճառ էր, այլ առիթ ու գործնականում՝ սկիզբ [22, հ. 1, էջ 250]: Ավելին, սույն աշխարհացունց պատերազմի պատճառների մասին խոսելիս՝ Պոլիբիոսը խոսում է

նաև ընդհանրապես պատերազմ կազմակերպելու մտադրության, որոշում կայացնելու, ռազմական պլան մշակելու և այլնի մասին: Այդ հարցում նա կարևորում էր նաև մարդկանց հոգեբանական տրամադրվածությունը, կողմերի հաշվարկներ անելը և համանման այլ անելիքները [22, հ. 1, էջ 250]: Պոլիբիոսը, հղում անելով Հին հունական հռետոր Հերմոկրատից, համեմատություն է անցկացնում պատերազմի և խաղաղության միջև՝ պատերազմը նմանեցնելով *քաղաքական հիվանդության*, իսկ խաղաղությունը՝ *առողջության* հետ [22, հ. 2, էջ 392]: Դժվար չէ նկատել, որ պետական ու ռազմական այս գործիչը պատերազմի և խաղաղության հարցում դատողություններ էր անում գրեթե ժամանակակից չափանիշներով:

Պոլիբիոսը պատճառի ի հայտ գալը փնտրում և տեսնում էր տվյալ իրադարձության ներսում և ոչ թե այդ երևույթից դուրս: Եվ պատահական չէ, որ նա համարվում է պատմագրության մեջ պատճառահետևանքային կապի մասին պատկերացումների հիմնադիր [23, էջ 17]:

Պոլիբիոսը պատերազմների պատճառահետևանքային կապի մասին խոսում և դատողություններ է անում առաջին հերթին Երկրորդ Պունիկյան պատերազմի օրինակով [22, հ. 1, էջեր 248-251]: Մասնավորապես, հետաքրքիր է նրա մոտեցումը պատերազմի այս կամ այն իրադարձության պատճառի բացահայտման հարցին: Միննույն իրադարձության վերաբերյալ տարբեր հեղինակներ հաճախ տարբեր կարծիք են հայտնում ու դրանից բխող տարբեր մեկնաբանություն ու գնահատական տալիս: Նկատի ունենալով դա՝ Պոլիբիոսը որպես պատմագիտական մեթոդ, առաջարկում է տվյալ իրադարձության, ասենք, պատերազմի *արդյունքով*, այսինքն՝ *հետահայաց դիտարկման (ռետրոսպեկտիվ)* մեթոդով բացահայտել դրա պատճառը կամ պատճառները: Սա հետազոտման այն ձևն է, երբ պատմաբանն իրադարձությանը հետևում է հակառակ դիտակետից՝ վերջնարդյունքից, հետևանքից դեպի իրադարձության ակունքը, պատճառը, սկիզբը: Այսինքն՝ այդ մեթոդը հնարավորություն է տալիս, հետադարձ հայացք ձգելով կատարված գործընթացին հակառակ ուղղությամբ, առարկայորեն նկատել ու պարզել շրջադարձային կարևոր պահերը, որոնք հանգեցրել են պատմական նման վերջնարդյունքի՝ դրական թե բացասական իմաստով:

Տվյալ դեպքում, Կարթագենի հանդեպ Հռոմի հաղթանակի արդյունքով Միցիլիայի ձեռքբերումը, գործնականում Միջերկրականին տիրանալը, ավելին, հանձին Սցիպիոն Աֆրիկացի Ավագի ժառանգորդ և նրա քաղաքական գծի հետևորդ Էմիլիանոս Աֆրիկացի Կրտսերի՝ Աֆրիկա ներխուժումը և 146 թ. մ. թ. ա. Կարթագենի հիմնահատակ կործանումը ինքնին Պունիկյան պատերազմների ծագման պատճառների խոսուն վկաներն են: Այսպիսով՝ սա կարելի է դիտել Պոլիբիոսի կողմից առաջ քաշված մեթոդաբանական մի հնարք, երբ տվյալ իրադարձության վերջնարդյունքով կարելի է կռահել ու պարզել տեղի ունեցածի ծագման ու առաջացման պատճառը, ընթացքը և այլն:

Հին աշխարհի պետական, քաղաքական կամ ռազմական գործիչներին գնահատելիս՝ Պոլիբիոս պատմագիրը, վերլուծաբան-մեթոդաբանը գտնում էր, որ «Պատմաբանը պետք է զգուշանա անչափավորությունից՝ ինչպես դատապարտումներում, նույնպես և գովերգումներում» [22, հ. 2, էջ 371]: Պոլիբիոսի դիտարկմամբ՝ պետական ու ռազմական գործիչների կենսագրությունը և, առհասարակ, պատմությունը շարադրե-

լիս պատմաբանը պարտավոր է գիտակցել, որ «Պատմաբանի պարտավորության մեջ է մտնում՝ սերնդին հաղորդել ոչ միայն այն, որը ծառայում է մարդուն վարկաբեկելուն և դատապարտելուն, այլ նմանապես այն, ինչը արժանի է գովասանքի. հենց դրանում է կայանում պատմաբանի իսկական (իրական) խնդիրը [22, հ. 2, էջեր 371-372]:

Ինչպես արդեն ասվեց, Պոլիբիոսը պատմաբանի համար պարտադիր պայման էր համարում պատմությունը *ճշմարիտ* ներկայացնելը: «Պատմաբանի խնդիրը նա չէ, գրում է Պոլիբիոսը, ինչի մասին նկարագրելով՝ ընթերցողի մոտ հրճվանք կամ սարսափ առաջացնի և կամ նրանում չէ, որ ճշմարտանման հեքիաթներ հնարի, այլ ճշմարիտ ներկայացնի այն, ինչն իրականում տեղի է ունեցել, որքան էլ որ այն անսովոր լինի» [22, հ. 1, էջ 198]: Պատմության մատուցման հարցում նրա բառացի բանաձևումն այն էր, որ ինչը *ճշմարիտ* չէ, կնշանակի՝ *սուտ ու կեղծիք է* [22, հ. 2, էջ 367]: Ըստ նրա՝ «պատմության մեջ չկա ավելի մեծ թերություն (բաց), քան սուտը» [22, հ. 2, էջ 367]: «Պատմական երկը, շարունակում է նա, չի կարելի կոչել պատմություն, եթե նրանում խախտված է ճշմարիտ լինելու պահանջը» [22, հ. 2, էջ 367]:

Պոլիբիոսը պատկերավոր համեմատություն է անում այն մասին, որ պատմությունից ճշմարտությունը հանելու դեպքում այն նմանվում է *տեսողությունը կորցրած կենդանի էակի*, և դրանով իսկ պատմությունը վերածվում է դատարկ ճամարտակության [22, հ. 2, էջ 367, և հ. 1, էջ 26]: Բայց և միաժամանակ՝ նա տարբերակում է անում, քանի որ պատմաբանի կողմից թույլ տրված սխալը լինում է երկակի՝ *անտեղյակությունից* կամ *կանխամտածված*: Ուստի մոլորված պատմիչ-գրողների հանդեպ պետք է ցուցաբերվի *ներողամտություն*, իսկ դիտավորյալ ու կանխամտածված անճշտությունը կամ սուտը պետք է մերկացվի և անխնա *դատապարտվի* [22, հ. 2, էջեր 367-368]: Մեկ այլ տեղ էլ այս նույն առնչությամբ գրում է, որ «սխալը հարկավոր է բարեմտորեն ուղղել (շտկել), իսկ դիտավորյալ սուտը՝ անխնա մերկացնել» [22, հ. 2, էջ 363]:

Բացի այդ, Պոլիբիոսի դիտարկմամբ՝ կան պատմաբաններ, ովքեր քիչ նշանակալի, նույնիսկ հիշատակման ոչ այնքան արժանի իրադարձությունը ինչ-ինչ նկատառումներով գերազնահատում են: Դա միգուցե կարող է հետաքրքիր լինել սովորական ընթերցասերներին, բայց իրական ու ճշմարիտ պատմության համար՝ ոչ պիտանի [22, հ. 2, էջ 99]: Գերմանացի պատմաբան, Նոբելյան մրցանակակիր *Թեոդոր Մոմզենը* (1817-1903 թթ.), շատ մտքեր, մեթոդական մոտեցումներ ու գործիքակազմեր ուսանելով Պոլիբիոսից՝ նշում էր, որ, իրոք, «Պատմաբանը չպիտի տանջի իր ընթերցողին անսովոր իրադարձությունների մասին պատմություններով» [20, էջ 229]: Հռոմի պատմությանը նվիրված Պոլիբիոսի գործին բնորոշ տիպաբանական որոշ հարցեր շարունակող Թ. Մոմզենը նկատել է տալիս, որ Պոլիբիոսի խնդրո առարկա աշխատությունը ներծծված է ընդդիմադիր՝ բանավիճային ոգով ու ոճով [22, էջ 423]:

Վերը նշվածներից գատ՝ Պոլիբիոսն ընդգծում էր նաև *պատմական փորձի* կարևորությունը: Օրինակ, նա Պունիկյան պատերազմների փորձով դատողություններ է անում, որ «Ճշմարիտ կյանքի համար մեզ ծառայում է ճշմարիտ պատմական իրադարձությունների *փորձը* (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Հ.): Քանի որ միայն նա առանց վնասի

մարդկանց դարձնում է անսխալական դատավորներ բոլոր ժամանակներում և ցանկացած դրության մեջ» [22, հ. 1, էջեր 53-54]:

Ինչպես տեսնում ենք՝ Պոլիբիոսի պատմագիտական ու մեթոդաբանական մոտեցումներում ու դատողություններում պատմություն գրող հեղինակների առջև դրված գլխավոր, առաջնային պահանջն էր՝ առաջնորդվել ճշմարտությամբ և ընթերցող հանրությանը ներկայացնել իրական, օբյեկտիվ ու ճշմարիտ պատմություն:

Պոլիբիոսը՝ պետականության գաղափարի մասին²

Պատմագիր Պոլիբիոսի աշխատությունում պատմության մեթոդաբանության առանցքը պրագմատիկ առումով կազմում է *քննական ու վերլուծական մոտեցումը*, և դա առաջին հերթին վերաբերում է *քաղաքական* պատմությանը՝ ընդհանրապես, իսկ *պետականության* ինստիտուտին՝ մասնավորապես: Նա հատուկ ընդգծում էր պետականության նշանակությունը. «Ինչպիսի ձեռնարկում էլ որ արվի, նրա հաջողության և անհաջողության կարևորագույն պատճառը պետք է համարել *պետական կառուցվածքը* (ընդգծումը մերն է - Ա. Հ.): Իբրև սկզբնաղբյուր՝ դրանից են կախված բոլոր ձեռնարկումների մտքերն ու ծրագրերը, նրանից է կախված և դրանց իրագործումը» [22, հ. 2, էջ 6]: Պետականության հարցում Պոլիբիոսի առաջ քաշած գաղափարներից է այն, որ պետության զարգացումը տեղի է ունենում փուլերով, որ հասարակության զարգացմանը զուգընթաց՝ այն երթարկվում է լուրջ փոփոխությունների. փոխվում են կառավարման ձևեր, բովանդակությունը, եղանակները, նպատակները, խնդիրները և սոցիալական ուղղվածությունը: Պետության բնույթի և պետական կառուցվածքի վրա, անշուշտ, ազդում են աշխարհագրական դիրքն ու պայմանները, բնակչության ազգային կազմը, մշակութային առանձնահատկությունները, կրոնական հայացքները, ժողովրդի սովորույթները և այլ գործոններ:

Այդ իմաստով Պոլիբիոսի ուշադրության կենտրոնում էր Հռոմի պետությունը: Նրա մեկնաբանությամբ՝ նախկին պատմագիրների ու փիլիսոփաների մեծամասնությունը տարբերակել են *պետական կառուցվածքի երեք ձևեր՝ թագավորական, քրիստոկրատական և դեմոկրատական* պետություններ [22, հ. 2, էջ 6]: Նա լավագույնը համարում էր այդ երեքի համադրումը, զուգակցումը կամ *խառը* կառավարումը: Պետական կառուցվածքի այդ երեք ձևերն իրենց հերթին նա տրոհել է կառավարման լրացուցիչ բաղադրիչների: Այսպես, թագավորության տեսակում նա զանազանում է սովորական *միապետությունը*, որը առաջնորդվում է օրենքներով, և *բռնապետությունը* (տիրանիան), որում չեն գործում օրենքները, և ամեն ինչ պայմանավորված է բռնապետի կամքից: Նա նկատել է տալիս, որ սովորաբար թագավորական իշխանությունը հակում ունի կերպափոխվելու բռնապետության: Նա արիստոկրատիկ (ազնվականական) փոքրամասնություն կազմող պետությունը տարբերակում է ավելի նեղ ու խմբային հանդիսացող՝ օլիգարխիկ կառավարման ձևից, թեև վերջիններս, թվում է՝ իրար նման են: Նույն

² Հարկ ենք համարում տեղեկացնել, որ Պոլիբիոսի կողմից պետության տեսության առանձին հարցերի լուսաբանմանը անդրադարձել է պրոֆ. Ա. Ստեփանյանն իր «Պատմության հետազոտություններ» (Երևան, «Փրինթինֆո», 2014) մենագրության էջ 212-235-ում [11]: Այստեղ, չկրկնելով հեղինակին, մենք փորձ ենք արել ավելի շատ շեշտը դնել պատմագիր-փիլիսոփայի մեթոդական բնույթի հարցերի վրա:

ասվում է դեմոկրատական կառավարման պարագայում, որտեղ ժողովրդական զանգվածների մասնակցությամբ, բաց ու հրապարակային, օրենքներով գործող կառավարման ներքում կարող է առաջանալ անկառավարելիություն, որը ժամանակի ընթացքում ծնում է *ամբոխապետություն* (օխլոկրատիա)[22, հ. 2, էջեր 7-8]: Եվ, Պոլիբիոսի կարծիքով, բնության օրենքով պետական կառավարման ձևերի նման կերպավորումներ (տրանսֆորմացիաներ) տեղի են ունեցել թե՛ Հունաստանում և թե՛ Հռոմում:

Պոլիբիոսը պետական կառավարման ձևերի հարցում, օրինակ, կատարում է նաև հետևյալ պարզաբանումները: Այսպես՝ թագավորական իշխանության պարագայում թագավորն իր բարի կամքով սովորաբար զիջում է իր իշխանությունը, և այդ երկրում իշխում է ոչ թե *վախը*, այլ՝ *բանականությունը*: Կամ ոչ բոլոր փոքրամասնությունների կառավարումը կարելի է համարել արիստոկրատական, երբ կառավարող մարդիկ ընտրություն կատարելիս լինում են արդարամիտ ու դատող: Նույն կերպ, ժողովրդավարական կառավարում չի կարելի կոչել այն, երբ ժողովրդական զանգվածները փորձում են անել իրենց մտածածն ու ցանկացածը: Իրականում ժողովրդավարական համարվող պետությունում պարտադիր կարգով հաշվի են առնվում երկրի ու ժողովրդի վաղնջական սովորույթները, ուր փայփայվում են հարազատները, հարգվում են ավագները, մարդիկ հնազանդվում են օրենքներին, իսկ որոշումներ, վճիռներ կայացնելիս՝ վճռական խոսքը պատկանում է ժողովրդի մեծամասնությանը և այլն [22, հ. 2, էջ 8]:

Պոլիբիոսը *խառը* կառավարման վերաբերյալ նման դատողությունների հիմքում ունեցել է Պլատոնի, Արիստոտելի և ուրիշ այլ փիլիսոփաների մոտեցումները, որոնք նա զարգացրել է իր դարաշրջանի էությանը համապատասխան: Եվ, ի հավելումն ասվածի՝ նա փորձել է այդ մտքերը շարադրել հստակ ու մատչելի կերպով [22, հ. 2, էջ 8]: Համենայն դեպս, պետական խառը կառավարման մեջ կառուցվածքի ու ձևի տեսակետից սկզբունքորեն մերժելով բռնապետությունը՝ նա նախապատվությունը տալիս էր երկու՝ արիստոկրատիկ և դեմոկրատիկ կառավարման *խառը* ձևերին: Պոլիբիոսը Հռոմի պետությունը համարում էր պետականության կատարելատիպ, որն ընդունակ էր իշխել աշխարհի վրա [22, հ. 2, էջ 59 և 9, էջեր 56-57]: Ուստի իր աշխատության 2-րդ հատորի 18-42 գլուխներում հանգամանորեն խոսում է Հռոմի պետական կառուցվածքի առավելությունների, ընտրական համակարգի և գործող օրենքների արդյունավետության մասին [22, հ. 2, էջեր 24-50]: Ի դեպ, նա ազգությամբ լինելով տոհմիկ հույն՝ Աթալյական միության 168 թ. Հռոմից կրած պարտությունից հետո, ի թիվս հազար պատանդների, բերվել է Իտալիա և այդուհետ հավատարմորեն ծառայել Հռոմին:

Պոլիբիոսի աշխատության ուշագրավ արժանիքներից է նաև այն, որ նա, առաջնորդվելով բնափիլիսոփայությամբ, փորձել է բացահայտել պետականության ինստիտուտի (կառույցի) ու մարդկանց համակեցության ծագման ակունքները: Նա դատողություններ է անում այն մասին, որ մարդկային ցեղը վերացել է ջրհեղեղներից, համաճարակներից, երաշտներից կամ ուրիշ այլ աղետների պատճառով, ինչը քանիցս կրկնվել է մարդկության վաղ անցյալում և, բնականաբար, մարդկանց հետ միասին ոչնչացել են նաև նրանց ստեղծած բոլոր կառույցներն ու արվեստը: Բայց, ժամանակի ընթացքում, մարդկանց մի փոքր մասը, ըստ նրա, կարողացել է փրկվել և նրանցից կրկին բազմացել

են որոշակի թվով մարդիկ: Նման դեպքում նրանք, ինչպես բոլոր կենդանի էակները, իրենց թուլությունն ու անօգնականությունը հաղթահարելու նպատակով համախմբվել են՝ կազմելով միասեռ զանգված, իսկ նրանցից մեկը, ով մյուսներին գերազանցում էր իր ֆիզիկական ուժով, մտավոր կարողությամբ, դարձել է առաջնորդ և իշխող [22, հ. 2, էջ 9]:

Այդ համեմատությունը նա անում է՝ բնությունից վերցնելով գոմեշների, վարազների, աքլորների և այլ կենդանիների օրինակը, երբ դրանցից առավել ուժեղն անպայման դառնում է առաջնորդ [22, հ. 2, էջ 9]: Այսինքն՝ նրա ձևակերպմամբ՝ մարդկանց միջավայրում ևս իշխանության ակունքը հանդիսանում է *ուժը*, որը տանում է դեպի կառավարման մեն-իշխանություն (թագավորություն): Ուշագրավ է, որ Պոլիբիոսը, նման մեկնաբանություններ անելով, չի խոսում մարդկանց ծագման և իշխանության առաջացման ինչ-որ ոգու, *արար-չագործության*, գերբնական-աստվածային ուժերի ներգործության մասին: Նա, օրինակ՝ նման նկարագրով է պատկերում Հին Հռոմի պետության (թագավորության)՝ 753 թ. մ. թ. ա. առաջացումը. Հին աշխարհի պատմության առանցքային մի պետություն, որի մայրաքաղաքի՝ Հռոմի հիմնադրման տարեթիվը 31 տարով հետ է Հայոց Այրարատյան (Վանի, Ուրարտուի) թագավորության Արգիշտի I-ին արքայի հիմնած էրեբունի-Երևան հյուսիսային մայրաքաղաքից [5, էջ 27]:

Այդուհանդերձ, Պոլիբիոսի կողմից պետության ծագման վերաբերյալ բերված նկարագրություններից մեր ստացած ընդհանուր տպավորությամբ չի բացառվում, որ մարքսիզմի հիմնադիրներից Ֆ. Էնգելսն իր հայտնի աշխատությունը [3] պատրաստելիս, այլ աշխատություններից և ազգագրական նյութերից գատ, օգտված լինի նաև Պոլիբիոսի սույն աշխատությունից, մանավանդ, որ նա առանձին ենթավերնագրերով հանգամանորեն խոսում է տոհմատիրական հասարակության քայքայման և աթենական ու հռոմեական պետությունների առաջացման մասին [3, էջեր 128-150]:

Խոսելով պետականության գաղափարի մասին՝ Պոլիբիոսը արձանագրում է իր ժամանակվա Հռոմեական Հանրապետության իշխանության թևերի տարանջատվածությունը՝ մասնավորապես Սենատի (Օերակուլտի), կոնսուլների և ժողովրդական ժողովների միջև: Ըստ նրա՝ վերջիններիս կամքի արտահայտողն ամենից առաջ հանդիսացել է *տրիբունը*³: Պոլիբիոսի պատկերացմամբ՝ *կոնսուլը* չէր կարող առանց Սենատի և ժողովրդի գիտության ինքնազուլի գորարշավ կազմակերպել կամ պայմանագիր կնքել, որովհետև Լեգեոնները (մեկ լեգեոն=4.200 հետևակ և 300 հեծյալ զինվոր) ֆինանսավորվում էին Սենատի կողմից (Սենատն էր տնօրինում հանրապետության ֆինանսները): Բացի այդ, կոնսուլները նշանակվում էին Սենատի կողմից, իրենց գործողություններում հաշվետու լինում ինչպես Սենատի, նույնպես և ժողովրդի առջև [22, հ. 2, էջ 21]:

Իր հերթին, Սենատը պետական գործերում հաշվետու էր ժողովրդին: Պետական կարևորագույն վճիռներ կայացնելիս, ինչպիսին է, օրինակ, պետության դեմ ուղղված հանցագործությունների դեպքում մահապատժի վճիռը, նախապես պետք է հավա-

³ Գոյություն են ունեցել քաղաքացիական և զինվորական տրիբուններ (հռետորներ): Վերջիններս թվով 24-ն էին, որոնց մի մասը ընտրվում էր առնվազն հնգամյա, իսկ մյուսը՝ տասնամյա զինվորական (հեծյալ և հետևակ) արշավանքներին մասնակցելու պարագայում: Հետաքրքիր և արդիական առումով հնչել է այն դրույթը, որ պետական պաշտոններ կարող են զբաղեցնել միայն այն անձինք, ովքեր մասնակցություն են ունեցել տասնամյա արշավանքներին [22, տ. 2, շ. 25]:

նություն ստանալու հաստատվել ժողովրդական ժողովի կողմից, իսկ Սենատի ու ժողովրդի միջև կապող օղակը (ժողովրդի ձայնը) ժողովրդական տրիբունն էր, առանց որի համաձայնության Սենատն իր որոշումները չէր կարող գործի դնել [22, հ. 2, էջ 22]: Իսկ տրիբունները միշտ գործում էին ժողովրդի օգտին, ուստի Սենատն ականջալուր էր նրա ձայնին, այդ իսկ պատճառով «վախենում էր ժողովրդից» [22, հ. 2, էջ. 23]:

Ինչ վերաբերում է իշխանության երրորդ թևին՝ *դատական* իշխանությանը, ապա Սենատն իր անդամներից ընտրում էր դատավորներ՝ ծանր հանցագործությունների, այդ թվում՝ հարուցված պետական ու մասնավոր մեղադրանքների համար: Պոլիբիոսը քննադատում էր կոսմոպոլիտ մտածելակերպի ու աշխարհայացքի տեր դատավորներին [22, հ. 2, էջ 372]: Թեև մենք արդի չափանիշներով չենք կարող խոսել դատական իշխանության ինքնուրույնության մասին, սակայն ժողովրդական տրիբուններն իրենց վճռական խոսքով կարծես համակշռում էին այդ բացը: Իշխանության թևերի տարանջատման հարցը հետագա դարերում պիտի բարեշրջում ապրեր ու հասցվեր մինչև պատմության ուշմիջնադարյան Վերածննդի, Ռեֆորմացիայի ու Նոր շրջանի, առնվազն՝ Ն. Մաքիավելի, Շ. Մոնտեսքյո, Թ. Հոբս և մյուսներ, մինչև որ կհասներ ժամանակակից կարգավիճակին:

Այդուհանդերձ, Պոլիբիոսն իր ժամանակի մեջ գտնում էր, որ Հռոմի Հանրապետության իշխանության երեք թևերն իրար օգնում և փոխգործակցում էին և նրա ձևակերպմամբ՝ «դա լավագույն պետական կառուցվածքն էր» [22, հ. 2, էջ 24]: Պոլիբիոսի կարծիքով՝ ամենից առաջ գնահատանքի է արժանի այն պետությունը, որը հարգում և առաջնորդվում է երկու կարևոր սկզբունքներով՝ *սովորույթներով* և *օրենքներով*: Հարկ է փաստել, որ հնում երկրների ու ժողովուրդների մեջ, անգամ կազմակերպված պետություններում, սովորույթը նույնիսկ օրենքի ուժ է ունեցել: «Այսպիսով, եզրափակում է նա, եթե ինչ-որ ժողովրդի մոտ մենք նկատում ենք բարի սովորույթներ ու օրենքներ, ապա կարող ենք համարձակ պնդել, որ այդտեղ լավ կլինեն և՛ մարդիկ, և՛ նրանց հասարակական կառուցվածքը» [22, հ. 2, էջ. 54]: Օրենքն ու սովորույթներն այն հիմնական կռիվներն էին, որոնց հիման վրա պիտի զարգանային ու կատարելագործվեին քաղաքացիական հասարակության, հանրային կյանքի կազմակերպման բարձրագույն ձևը հանդիսացող պետությունը և պետականության ինստիտուտը:

Այսպիսով, պատմագիր Պոլիբիոսի պատմության, այդ թվում նաև պետության վերաբերյալ քննական ու քննական-վերլուծական մոտեցումն ու դատողությունները մեթոդական ուղեցույց պիտի հանդիսանային նոր և նորագույն դարաշրջաններում պետականության ինստիտուտի գաղափարի ու գործիքակազմի հետագա զարգացման, նրա կատարելագործման ու ավելի *ժողովրդավարական* դարձնելու ուղղությամբ:

Պոլիբիոսի պատմահամեմատական գուգահեռներ անցկացնելու փորձերը

Սովորաբար պատմահամեմատական մեթոդը կոչված է համադրելու և համեմատելու մեկից ավելի համանման ու ժամանակագրական առումով համեմատաբար իրար մոտ պատմական համակարգերի նմանությունն ու տարբերությունը, իսկ վերջնարդյունքում՝ բացահայտել պատմական իրականությունն ու ճշմարտությունը, արժևորել դրանք, տալ գիտական գնահատականներ, ցույց տալ դրանց պատմության առաջ-

ընթացի ու զարգացման միտումները և այլն: Անտիկ հեղինակների համար համեմատության օբյեկտ են հանդիսացել, օրինակ՝ հունական պոլիսների, Հռոմի և Կարթագենի համեմատությունը, կամ թե Հույն-պարսկական, Պելոպոնեսյան և Պունիկյան պատերազմների զուգահեռ համեմատություններ և այլն:

Այս հարցի մասին խոսելիս Պոլիբիոսը նախ նշում է, որ գրեթե բոլոր պատմաբանները միանշանակ գովեստով են խոսում Աթենական, Լակեդեմոնյան, Կրետեի, Մաստինեցիաների, Ֆիվյանների, նմանապես Կարթագենի պետական կառուցվածքի արժանիքների մասին: Բայց նա լիարժեքորեն չի կիսում այդ կարծիքը [22, հ. 2, էջ 50]: Այսպես, Աթենական պետության մասին Պոլիբիոսը լավ չի արտահայտվում, քանզի նրա կարծիքով՝ «բոլոր գործերը սեփական կամակորոշամբ կառավարում է զանգվածը» [22, հ. 2, էջ 52]: Կամ, օրինակ, Լակեդեմոնյան պետության թագավորները, այսպես կոչված՝ ավագները, ցմահ կամ ժառանգական էին, և բոլոր պետական գործերը վարվում էին նրանց մասնակցությամբ կամ գիտությամբ [22, հ. 2, էջ 53]: Իսկ, օրինակ՝ Կրետեի պետությունում մարդկանց առօրյա կյանքում, նրա ներկայացմամբ, մեծ դեր էր կատարում *դրամը*, որն ավելի հաճախ ձեռք էր բերվում շահադիտական նպատակով, և նրա ժողովրդի բարքերում՝ «ոչ մի վաստակ (հարստացում) ամուր չէր համարվում» [22, տ. 2, էջ 53]:

Եվ այդ իմաստով Հին աշխարհի պետականությունների կառուցվածքային, իրավական և ռազմաքաղաքական գնահատման տեսակետից, իբրև նորույթ, ուշագրավ է, որ Պոլիբիոս պատմաբանն ու փիլիսոփան *պատմահամեմատական զուգահեռներ* է անցկացրել, բացահայտել դրանց առանձնահատկությունները և տվել համապատասխան գնահատական⁴: Այսպես, ինչպես ասվեց, քաղաքական կառուցվածքի արդյունավետության առումով նա համեմատություն է անցկացրել հելլենական, լակեդեմոնյան, սպարտացիների, Կրետեի, Կարթագենի և Հռոմի միջև և *պատմականության* հաշվառմամբ հանգել այն հետևությանը, որ, այնուամենայնիվ, պետական կառուցվածքի, կառավարման սկզբունքների, օրենքների ու սովորույթների կիրառման առումներով նշվածներից լավագույնն ու կենսունակը հռոմեական պետությունն է [22, հ. 2, էջեր 24-50, էջեր 52-55, էջ 58]: Մասնավորապես, իրար դեմ պատերազմող Կարթագենի և Հռոմի միջև համեմատություն անցկացնելիս՝ նա նախապատվությունը տվել է հռոմեական պետական կառուցվածքին: Բացի այդ, եթե Կարթագենը ռազմական առումով հույսը դրել էր *վարձկանների* արհիության վրա, ապա հռոմեացիները՝ իրենց սեփական *քաղաքացիների* ու դաշնակիցների վրա [22, հ. 2, էջ 59]:

Ջուտ պատմականության մոտեցում հանդես բերելով՝ Պոլիբիոսը պարզաբանում էր, որ սկզբում Կարթագենի պետությունը ձևավորված էր հրաշալի, նրանք ունեին թագավորներ, ավագների խորհուրդ, արիստոկրատական իշխանություն, իսկ ժողովուրդն էլ օգտվում էր իր իրավունքներից անհրաժեշտ չափով: Սակայն հետագայում հռոմեական պետությունը գերազանցեց Կարթագենին, ապրում էր ծաղկումի շրջանում և, վեր-

⁴ Ուշագրավ է, որ մեր ժամանակներում պրոֆ. Ա. Ստեփանյանը պոլիբիոսական մեթոդով համանման հաջողված զուգահեռներ է անցկացրել հունա-հռոմեական և հայ հին շրջանի մատենագիրների միջև՝ հրապարակ բերելով հոգեմտավոր և գոյաբանական զգալի *ընդհանրություններ* [12]:

ջին հաշվով, ապահովեց Հռոմի ծանր, բայց համոզիչ վերջնական (146 թ. մ. թ. ա.) հաղթանակը [22, հ. 2, էջ 58-59]:

Այս համատեքստում ֆրանսիացի փիլիսոփա, լուսավորիչ Շարլ Լուի Մոնտեսքյոն, Պոլիբիոսի աշխատության օրինակով, Հռոմի վերջնական հաղթանակը նույն կերպ բացատրել է հիմնականում Հռոմի Հանրապետության, նրա օրենքների ու կառավարման համակարգի առավելություններով և դրան հակակշիռ՝ Փյունիկյան պետությունում տեղ գտած թերություններով, կոռուպցիայով և այլն, թեև Կարթագենն ավելի հարուստ էր և օգտագործում էր օտարերկրյա վարձկան զորք, իսկ Հռոմը կռվում էր իր սեփական բանակով [21, էջ 61]:

Պետությունների համեմատության օրինակով՝ Պոլիբիոսը բնական և օրինաչափորեն ընդհանրացնող հետևություններ է անում այն մասին, որ յուրաքանչյուր պետություն ապրում է իր պատմության երեք հիմնական շրջաններ՝ ձևավորման, վերելքի և անկման, ինչպես, օրինակ, բնության մեջ ցանկացած երևույթ ունի իր սկիզբը, զարգացումը և վայրէջքը [22, հ. 2, էջեր 58-59]:

Պոլիբիոսը պատերազմների հարցում նիհիլիստ չէր. Պունիկյան պատերազմները նա հակաիրավական չէր համարում: Դրանց նպատակը, ըստ պատմագրի, *արդարության* հաստատումն էր [19, c. 90]: Սակայն, արդարության հաստատման իմաստով, նա հակված էր պաշտպանելու Հռոմը: Նրա պատկերմամբ՝ Պունիկյան պատերազմի ծագման հիմնական պատճառը Միցիլիայի վրա իշխելը, ինչպես նաև Միջերկրական առևտրական ուղիներին տիրանալն էր [22, հ. 1, էջ 25 և 9, էջ 332]: Պատերազմի պատճառները բացահայտելու համար նա համեմատական կարգով անդրադարձել է դեռևս Պունիկյան պատերազմներից շատ առաջ Հռոմի ու Կարթագենի միջև կնքված միջպետական մի շարք պայմանագրերի՝ սկսած 509 թ., այնուհետև 481 թ., Քսերքսեսի՝ Հունաստան ներխուժումից առաջ, որից հետո՝ 348 թ. և 280 թ. պայմանագրերին: Հռոմեական պետական արխիվում պահվող այդ պայմանագրերը նա համեմատական քննության է ենթարկել [22, հ. 1, էջեր 265-266, 268, 272, 275]: Սա էլ կարելի է մեթոդական մի ուղեցույց համարել՝ ցույց տալու, թե ինչու և ինչպես պատմաբան-ուսումնասիրողն անպայման պետք է աշխատի արխիվներում, գործ ունենա վավերագրերի հետ:

Հարկ է նշել, որ մի փոքր ավելի ուշ պատմահամեմատական գուգահեռներ անցկացնելու մեթոդն ավելի հանգամանորեն կիրառել է դարձյալ հույն պատմագիր Պլուտարքոսը (46-127 թթ) իր հայտնի «Համեմատական կենսագրություններ» կամ «Զուգակշիռք» աշխատությամբ [10]: Սակայն, ինչպես հայտնի է, եթե Պլուտարքոսը համեմատական գուգահեռներ է անցկացրել հույն և հռոմեացի պետական, քաղաքական, զինվորական ճանաչված գործիչների միջև, ապա Պոլիբիոսի համեմատությունն անցկացվել է ոչ թե անհատների ու գործիչների, այլ մի խումբ՝ իր ժամանակաշրջանի և ավելի վաղ պետությունների կառուցվածքի, դրանցում գործող օրենքների, մղվող պատերազմների, անգամ կնքված պայմանագրերի, համանման երևույթների ու իրադարձությունների միջև, իսկ վերջում արված են համապատասխան հետևություններ ու գնահատականներ, ինչը, կարծում ենք, ավելի է բարձրացնում նրա աշխատության արժանիքները՝ մեր կարծիքով, գերազանցելով Պլուտարքոսի աշխատությանը:

Պոլիբիոսը յուրահատուկ զուգահեռ է անցկացնում նաև պետության ղեկավարի և իրական պատմություն գրող անհատների միջև: Նա Պլատոնի արտահայտած մտքի օրինակով նշում էր, որ մարդկության գործերը հաջող կընթանան այն ժամանակ, երբ փիլիսոփան կլինի թագավոր: Նույն կերպ էլ, ըստ նրա՝ «Պատմությունն այն ժամանակ լավ կլինի, երբ պատմական երկերի կազմմանը ձեռնամուխ կլինեն պետական գործիչները» [22, հ. 2, էջ 397]: Պատմություն գրելու հարցում նման կարծիք հայտնելիս՝ նա, հավանաբար, նկատի է ունեցել իրեն: Հայտնի է, որ Պոլիբիոսն իր 82-ամյա տնական կյանքում զբաղեցրել է պետական պաշտոններ, եղել է զորական գործիչ՝ Արքոնտ և այլն:

Այս ամենը Հին Հունաստանի և որոշ առումներով նրա շարունակությունն ու զարգացումը հանդիսացող Հին Հռոմի հանրապետական, ժողովրդաիշխանության ընդօրինակելի նմուշներ են, որոնք արդիական են և շատ կողմերով ուսանելի ու կիրառելի են նաև մեր ժամանակներում: Ինչ վերաբերում է հայ պատմագիտական գրականության մեջ քննական ու վերլուծական բնույթ ունեցող աշխատություններին, ապա նման մոտեցումներով զուտ *քննական* բնույթի աշխատության հեղինակ-պատմաբաններից, թերևս, կարելի է մտաբերել Ա. Գարագաշյանին [2], Հ. Մանանդյանին [8], Ն. Ադոնցին [1 և 14] և նրանց, որոնց ուսումնասիրությունների վերնագրերն իսկ վկայում են դրանց քննական բնույթի մասին: Սակայն դա ամենևին չի նշանակում, թե մյուս պատմաբանները և, ընդհանրապես, հայ պատմագիտական միտքը պատմության հանդեպ հանդես չեն բերել քննական ու վերլուծական բավարար մոտեցումներ:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Պատմության, պետության և հասարակական կյանքի այլ հարցերում Թուկիդիդեսի հանդես բերած քննական մոտեցումները հետագայում պետք է զարգացնեն ու նոր որակի հասցնեն նրա մտքերի ու գաղափարների ժառանգորդ, հույնականավոր պատմաբան Պոլիբիոսը (մոտ 200-118 թթ. մ. թ. ա.): Վերջինիս «Համընդհանուր պատմություն» աշխատությունները ծառայում են ոչ միայն որպես իրենց դարաշրջանների վերաբերյալ պատմագիտական սկզբնաղբյուր, այլև դրանցում բարձրացված ու քննության առնված հարցերն աչքի են ընկնում պատմական նյութի քննական-վերլուծական ընկալման կարողականությամբ, որոնք և հետագայում տեսական ու մեթոդաբանական առումներով հիմք և ուղեցույց հանդիսացան պատմագրության զարգացման և պատմագիտական միտքը ճշմարիտ ուղու վրա դնելու տեսանկյունից: Ավելին, Պոլիբիոսն առանձնացավ նաև պետականության գաղափարի, կառավարման ձևերի միջև քննական-վերլուծական, պատմահամեմատական զուգահեռներ անցկացնելով և ավելի խորն ու առարկայական պատմության հանդեպ տեսական-մեթոդաբանական մոտեցումներով ու գնահատականներով: Մասնավորապես՝ Պոլիբիոսի կողմից առաջադրված պետության գաղափարի ու կառավարման ձևերի վերաբերյալ մտքերն ու դատողությունները, պատմահամեմատական զուգահեռների, երևույթների պատճառահետևանքային կապի, պատմականության և այլնի մասին արծարծումները տեսական ու մեթոդաբանական ուղեցույց հանդիսացան պետականության ինստիտուտի հետագա բարեշրջման, նրա կատարելագործման ու ավելի ժողովրդավարական դարձնելու համար:

Գրականություն

1. Ադոնց Ն. «Բնություն Մովսես Կաղանկատվացու»: Էջմիածին: «Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին» հրատ.: 2005: 176 էջ:
2. Գարագաշեան Ա. «Բնական պատմություն հայոց, հ. 1-4: Թիֆլիս, 1880-1895: Թիֆլիսի Հայոց հրատ. ընկ.: Մաս 1՝ 287 էջ, մաս 2՝ 277 էջ, մաս 3՝ 381 էջ, մաս 4՝ 287 էջ:
3. Էնգելս Ֆ. «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը» Երևան: Պետհրատ: 1940, 232 էջ:
4. Խորենացի Մ. Հայոց պատմություն» թարգմ. Ստ. Մարխասյանի, Երևան: Հայպետհրատ: 1961:448 էջ:
5. Հակոբյան Ա. «Հայոց պատմություն», Երևան: «Տնտեսագետ» հրատ.: 2022: 446 էջ:
6. Հերոդոտոս «Պատմություն, ինը գրից», թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան: «Գիտություն» հրատ.: 1986: 651 էջ:
7. «Հին Հունաստանի պատմություն», խմբ. Վ. Ավդիև, Երևան: ԵՀ հրատ.: 1982: 584 էջ:
8. Մանանդյան Հ. «Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» (տե՛ս Երկեր, հ. Ա: Երևան: Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1977: 653 էջ: Հատ. Բ, Երևան: 1978: 648 էջ: Հատ. Գ, Երևան: 1977: 506 էջ:
9. Մաշկին Ն. «Հին Հռոմի պատմություն», Երևան: ԵՀ հրատ.: 1951: 1001 էջ:
10. Պլուտարքոս «Երկեր», ռուսերենից թարգմ. Հ. Հայրյանը, Երևան: «Հայաստան» հրատ.: 1988: 796 էջ:
11. Ստեփանյան Ա., «Պատմության հետազոծը», Երևան: «Փրինթինֆո» հրատ.: 2014: 496 էջ:
12. Ստեփանյան Ա., «Չուզակչիո (գաղափար, մեկնություն, հասկացում)», Երևան, ԵՀ հրատ.: 2024:368 էջ:
13. Քսենոփոն «Անարասիս», (մեկնաբանություններ), թարգ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան: Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1970: 282 էջ:
14. "Большая Советская энциклопедия (БСЭ)", Гл. ред. Введенский Б. А., т. 45, 2-ое изд.: М., 1956.
15. Гегель Г. "Энциклопедия философских наук (философия духа)", т. I, М., изд. "Мысль", 1974, 452 с.
16. Дьяков В. "Методология истории в прошлом и настоящем", М., изд. "Мысль", 1974, 190 с.
17. Дройзен И. "Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории", СПб, изд. "Вл. Даль", 2004, 408 с.
18. Мирзаяев С. "Полибий", М., "Юрид. лит." 1986, 109 с.
19. Моммзен Т. "История Рима, т. I", М., "Гос. издатель", 1936, 832 с., т. II, М., "Гос. издатель", 1937. 448с.
20. Монтегью III. "Изб. произведения", М., "Гос. издатель", 1955. 799 с..
21. Полибий, "Всеобщая история в сорока книгах (перевод с греческого Ф. Г. Мищенко), т. I, кн. I-V, М., изд. А. Кузнецова, 1890,680 с., т. II, кн. VI-XXV, М., 1895, 805 с, т. III, кн. XXVI-XL, М., 1899. 785 с.
22. Соколов А. "История исторической науки. 2-е издание", М., изд. "Юрайт", 2018, 269 с.
23. Фукидид, "История", отв. ред. Я. Боровский, Ленинград, изд. "Наука", 1981, 554 с.
24. <http://www.allbest.ru> և <https://m.facebook.com>>posts (դիտվել է՝ 31.03. 24).

References

1. Adonts N. "Examination of Movses Kaghankatvatsi" [*K'nnut'yun Movses Kaghankatvats'u*], Echmiadzin, "Mary See of Holy Etchmiadzin" Publishing House, 2005, 176 p, (in Armenian)
2. Garagashean A. "Examination of the History of the Armenians" [*K'nnakan patmut'yun hayots*], vol. 1-4, Tbilisi, 1880-1895, Tbilisi Armenian Publishing House, part 1- 287 pages, part 2- 277 pages, part 3 - 381 pages, part 4 - 287 p. (in Armenian)
3. Engels F. "The Origin of the Family, Private Property and the State" [*Yntanik'i, masnavor sep'akanut'yan yev petut'yan tsagumy*], Yerevan, "Pethrat", 1940. 232 p. (in Armenian)
4. Khorenatsi M. "History of the Armenians", transl. St. Malkhasyan, Yerevan, "Haypethrat", 1961, 448 p. (in Armenian)
5. Hakobyan A. "History of Armenia" [*Hayots' patmut'yun*]: Yerevan: "Tntesaget" publishing house, 2022, 446 p. (in Armenian)
6. Herodotos, "History, in nine volumes" [*Patmut'yun: iny grits*], transl. S. Krkyasharyan, Yerevan, Armenian SSR, "Science" publishing house, 1986, 651 p. (in Armenian)

7. "History of Ancient Greece" [*Hin Hunastani patmutyun*]. ed. V. Avdiev, Yerevan, YU Publishing House, 1982, 584 p. (in Armenian)
8. **Manandyan H.** "Critical Theory of the History of the Armenian People" [*K'nnakan tesut'yun hay zhoghovrdi patmutyan*] // (see Works, vol. A, Yerevan, Hayk. SSR Academy of Sciences Publishing House, 1977, 653 p.; vol. B, Yerevan, 1978, 648 p; vol. C, Yerevan, 1977, 506 p. (in Armenian)
9. **Mashkin N.**, "History of Ancient Rome" [*Hin Hrromi patmut'yun*]. Yerevan, "YU" Publishing House, 1951, 1001 p. (in Armenian)
10. **Plutarcos**, "Works" [*Yerker*], translated from Russian by H. Hayryan, Yerevan, "Hayastan" Publishing House, 1988. 796 p. (in Armenian)
11. **Stepanyan A.** "The Trajectory of History" [*Patmutyan hetagitsy*] Yerevan, "Printinfo", 2014. 496 p. (in Armenian)
12. **Stepanyan A.** "Balance (idea, interpretation, understanding) " [*Zugakshirr (gaghapr, meknutyun, haskatsum)*], Yerevan, YU Publishing House, 2024. 368 p. (in Armenian)
13. **Xenophon**, "Anabasis, (comments) " [*Anabasis, (meknabanutyunner)*], trans. S. Krkyasharyan, Yerevan, ASSR Academy of Sciences Publishing House, 1970, 282 p. (in Armenian)
14. "Great Soviet Encyclopedia (BSE)" [*Bol'shaya Sovetskaya entsiklopediya (BSE)*]. Gl. ed. Vvedensky B. A., vol. 45, 2nd ed., Moscow, 1956, (in Russian)
15. **Hegel' G.** "Encyclopedia of Philosophical Sciences (Philosophy of Spirit)", [*Entsiklopediya filosofskikh nauk (filosofiya dukha)*], vol. I, Moscow, ed. "Mysl", 1974, 452 p. (in Russian)
16. **Dyakonov V.** "Methodology of history in the past and present" [*Metodologiya istorii v proshlom i nastoyashchem*]. Moskva., izd. "Mysl", 1974, 190 p. (in Russian)
17. **Droizen I.** "History. Lectures on the encyclopedia and methodology of history" [*Istoriya. Leksii po entsiklopedii i metodologii istorii.*], СПб, изд. "Вл. Даль", 2004, 408 с. (in Russian)
18. **Mirzaev S.** "Polibiy" [*Polibiy*]. Moskva, "Yuurid. lit." 1986, 109 p. (in Russian)
19. **Mommzen T.** "History of Rome" [*Istoriya Rima*]. p. I, M., "Gos. to publish", 1936, 832 p., vol. II, M., "Gos. to publish", 1937, (in Russian)
20. **Montesquieu Sh.** "Selected works" [*Produkty*], Moskva. "Gos. izdat", 1955, 799 p. (in Russian)
21. **Polybius.** "General History in Forty Books" [*Polnaya istoriya v soroka knigakh*], m. I, кн. I-V, М., изд. А. Кузнецова, 1890, 680 с., т. II, кн. VI-XXV, М., 1895, 805 с, т. III, кн. XXVI-XL, М., 1899. 785 с. (in Russian)
22. **Sokolov A.** "History of historical science" [*Istoriya istoricheskoy nauki*]. 2nd edition, М., изд. "Urayt", 2018, 269 p. (in Russian)
23. **Thucydides.** "History" [*Istoriya*]. ed. Ya. Borovsky, Leningrad, изд. "Nauka, 1981, 554 p. (in Russian)
24. <http://www.allbest.ru> i <https://m.facebook.com>posty> (data obrashcheniya: 31.03.24)

Ընդունվել է / Received on: **30. 03. 2025**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **30. 04. 2025**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **23. 05. 2025**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արարատ Մխիթարի ՀԱԿՈԲՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, Երևան, ՀՀ,
Էլ. huugk` ararathakobyan47@gmail.com // orcid.org/0009-0005-8875-5970

Ararat Mkhitar HAKOBYAN: Doctor of Historical Sciences, Professor,
leading Researcher Institute of History of NAS, Yerevan, RA
e-mail. ararathakobyan47@gmail.com // orcid.org/0009-0005-8875-5970